

Ullmann Tamás: A láthatatlan forma. Sematizmus és intencionalitás A doktori mű összefoglalója (tézisei)

A tudománytörténeti előzmények és a doktori mű célkitűzései

„A láthatatlan forma. Sematizmus és intencionalitás” című könyv célja egy fenomenológiai alapú tudatfilozófia legfőbb vonásainak kidolgozása. A tudatról való beszédnek tehát a fenomenológiai útját választottam, avval a megszorítással, hogy nem a tudat létevel, de nem is reprezentáció és valóság viszonyával kapcsolatban kívánok állást foglalni, hanem a tudat *működés módjának* filozófiai leírására törekszem. A könyvnek ezért nem az ontológia és nem a reprezentáció a kulcsfogalmai, hanem a sematizmus és az intencionalitás. Vagyis a hagyományos (karteziánus és kantianus) tudatfilozófiák klasszikus kérdései helyett a husserli fenomenológiai hagyomány alapján igyekszem a problémát megközelíteni.

A gondolatmenet egészének vezérfonala úgy fogalmazható meg, hogy a tudat ténye – a karteziánus, a transzcendentális és a fenomenológiai gondolkodás gazdag, több száz éves hagyománya ellenére – még mindig kihívás a gondolkodás számára. A tudat ténye még mindig – Husserl megfogalmazását átvéve – a rejtélyek rejtélye. A könyv fő tézisei a következőképpen foglalhatóak össze.

1. Az első tézis a tudat tényének kimondása, illetve annak kimondása, hogy nincsenek nyers tények tudat nélkül. Ez persze nem valamiféle ontológiai elsőbbség megállapítása, mintha előbb „lenne” tudat és csak azután „lenne” világ. Arról az egyszerű összefüggésről van szó, hogy a tudomány nagyon jól elboldogul a külső, objektív, személytelen nézőpontú leírással és szüksége is van erre a hatékony működéshez, a filozófia azonban nem tehet úgy, mintha a megfigyelést nem egy megfigyelő hajtaná végre, mintha a tapasztaló nem venne részt a tapasztalásban, mintha a tárgy nem egy tudat számára adódna. A gondolkodó nem tehet úgy, mintha nem lenne tudata. Ez minden tudatfilozófia kiindulópontja.
2. A második tézis tudat és világ *korrelációja*, vagyis a megjelenő és a megjelenés elválaszthatatlan egymásra utaltsága és párhuzama. Ez az, amit Husserl korrelációs *a priori*-nak nevez.
3. A harmadik tézis annak az elgondolása, hogy tudat és világ korrelatív viszonya nem csupán fennáll és érvényes, hanem *szabályszerű* összefüggésekben valósul meg. E szabályszerű összefüggések két alaptörvényre vezethetők vissza: az intencionalitás és

a sematizmus törvényére. Ezekből a kiinduló gondolatokból további tézisek sokasága adódik.

4. A világ, amennyiben tapasztalt világ, *sematizált világ*. A sematizálásnak pedig különféle forrásai vannak: a korábbi tapasztalatok, az életvilág, a kultúra, a nyelv, a tudomány, az intézményrendszer. Ezek nem csak különböző források, hanem különféleképpen működő, különböző léptékeket és értelemhorizontokat létrehozó sematizmusok.
5. Az alapvető sematizmusoknak legalább két különböző formáját különíthetjük el: az egyik a figuratív sematizmus, a másik a diszkurzív sematizmus. Úgy gondolom, hogy ellentétben Kant és Husserl felfogásával a tapasztalat érzéki-formai szerveződése és nyelvi-fogalmi szerveződése nem csupán a feldolgozás külön szintjeit jelentik, hanem különböző szabályok mentén szerveződnek és éppen azért nem illeszkednek maradéktalanul egymáshoz, mert a figuratív sematizáció más törvényeknek engedelmeskedik, mint a diszkurzív sematizáció. A sematizmus különféle típusainak megállapítása ugyanakkor azt a kérdést is felveti, hogy a különböző sematizáló tendenciák miként épülnek össze, hogyan viszonyulnak egymáshoz és a tapasztalat milyen rétegzettségét hozzák létre.
6. A kognitív-episztemikus sematizáció, vagyis a megismerésre, felfogásra, megértésre irányuló tapasztalati sematizáció mellett azonban beszélhetünk egy legalább ilyen fontos és kiterjedt területről, a gondolkodás altalajáról, az *affektivitásról* is. Úgy tűnik, az affektív életünk ugyancsak sematizált formákban szerveződik és ugyancsak sajátos sematizációnak engedelmeskedik, noha ez mind mechanizmusát, mind területét tekintve eltér a kognitív sematizációtól. A személyes tudattalan kutatásának már komoly eredményei vannak különösen a pszichoanalízis és a kapcsolódó elméletek révén. Úgy gondolom, hogy a pszichológia által feltárt tudattalan nem elfojtott képzetek tárháza, hanem egy sajátosan sematizált affektív élet, amelynek nem csak az egyedi rajzolata közelíthető meg (erre vállalkozik a pszichoterápia), hanem az általános szabályszerűségei is. Ezeknek az általános szabályszerűségeknek a kutatása pedig ugyancsak egy sematizált szférát fed fel: a tudattalan ebben az értelemben nem fel nem dolgozott képzetek, emlékek, traumák tárháza, hanem sematizált érzelmek, viselkedési és kommunikációs módok bonyolult világa.

„A láthatatlan forma” című könyv a kognitív sematizmus első típusával, a figurális sematizmus problémájával, vagyis általában az érzéki észlelés működésével foglalkozik. A figurális sematizmus értelmezése ugyanakkor nem csupán egy sorozat első tagja, hanem –

mivel ezen látszik a legszemléletesebb módon a sematizmus működése - egyszersmind előkészítés is más típusú és másként működő sematizmusok leírásához. (A könyv 2010-es megjelenését követően a Bolyai Ösztöndíj támogatásával 2012 szeptemberére kidolgoztam a nyelvi sematizmusra vonatkozó második kötet kb. 80%-át is.)

A források, a feldolgozás és a módszer

A könyv szerkezete három fő fejezetre épül. Kant sematizmusról és transzcendentális szintézisekről írott szövegeinek az értelmezése az első lépés. Az ő elemzéseinek finomsága és gazdagsága a probléma szinte minden lehetséges aspektusát érinti, ezért nem pusztán a történeti hűség, hanem a „dolog maga” is megköveteli, hogy azzal a gondolkodóval kezdjük, aki először adott formát és irányt ennek a sajátos kérdésnek. Ebben az első részben a kanti filozófia néhány alapvető kérdését igyekszem tisztázni a szintézis, az affinitás, a képzelőerő, a fogalmi sematizáció, valamint a fogalom nélküli sematizmus értelmezése révén. A fejezet, amelynek célja nem Kant gondolkodásának értelmezése, hanem a fenomenológiai tapasztalatelmélet egyik lehetséges modelljének áttekintése, ennek ellenére olvasható különálló Kant-értelmezésként is. Az első alfejezet fő kérdése a magánvaló dolog és az affinitás problémája, a második alfejezet vezérfonala a fogalom alapján zajló sematizmus bonyolult mechanizmusa, a harmadiké pedig a fogalom nélküli sematizmusra vonatkozó kanti leírások értelmezése.

A könyv második része a husserli fenomenológia intencionalitásról, időtudatról és értelemképződésről szóló gondolatainak értelmezésére törekszik és igyekszik megmutatni intencionalitás és sematizmus szoros összefüggését, valamint az értelem fogalmának és a keletkezés dimenziójának elválaszthatatlanságát. Ennek a résznek az adja a gondolati vezérfonalát, hogy Husserl fenomenológiai tudat kutatásának két fő iránya, az intencionalitás tana és az időtudat fenomenológiája nem illeszthető hézagmentesen egymáshoz. A vizsgálódás e két fő tengelyének szüksége van valamilyen egyesítő elemre, ezt a harmadik, összekötő elemet szolgáltatja a keletkezés vizsgálata, vagyis a genetikus fenomenológia. Az intencionalitás elemzése így vezet el a fenomenológia értelmében vett sematizáció, az értelemkeletkezés vizsgálatához. A fejezet a tudat intencionalitásának elemzése után az időtudat problémáját veszi górcső alá, majd a genetikus tapasztalatelemzésre koncentrálna az affekció, a retroaktivitás és a fenomenológiai tudattalan fogalmainak elemzésével.

A harmadik főrészt újabb aspektusokkal bővíti a figurális sematizmus gondolkörét Heidegger, Wittgenstein és Merleau-Ponty gondolatainak bevonásával. Ennek a résznek a feladata kettős: egyrészt igyekszik megmutatni, hogy az értelem keletkezésének folyamata a szintézis-modellnél jobban leírható a differenciálódás modellje segítségével, másrészt pedig a figurális sematizmus szintjéről átvezet a nyelvi-diszkurzív sematizmus szintjére. Az első irányt Heidegger sematizmus-elemzései jelentik, amelyek részben *Kant és a metafizika problémái* című könyvében, részben pedig azokban az előadásszövegekben találhatók, amelyekben a *Lét és idő* első részének meg nem írt harmadik szakaszát igyekezett kidolgozni. A sematizmus probléma elmélyítésének egy sajátos útja válik így láthatóvá, amely azonban egyszersmind a sematizmus szintézis-modelljének alapvető nehézségeit is megmutatja. A középső fejezet Wittgenstein kései gondolkodása alapján próbál hidat teremteni az aspektuslátás és a sematizmus problémája között és ezáltal a sematizmus számára a tudatfilozófiáknál tágabb horizontot nyitni. A harmadik fejezetben Merleau-Ponty fenomenológiai törekvései alapján világossá válik, hogy a sematizmus szintézis modellje tarthatatlan előfeltevésekre épül, maga a sematizmus gondolat azonban tovább vihető, mégpedig egy más modell segítségével, amelynek alapját a diakritikus differenciálódás fogalma biztosítja.

A módszer: a gondolati modellek elemzésében igyekeztem közel maradni Kanthoz, Husserlhez és a többi elemzett szerzőhöz, de a sematizmus problémája minden esetben kivezetett azokból a keretektől, amelyben az adott gondolkodó a saját gondolatait értelmezte. Nem egy előzetes koncepció alapján próbáltam megérteni ezeket a gondolkodókat, hanem azt próbáltam megmutatni, hogy a gondolkodásuk elemzése szükségszerűen és lényegi pontokon veti fel a sematizmus és az intencionalitás sajátos kérdéseit.

A szöveg a figuratív sematizmus kérdésének vezérfonalát követi, és a fő részek, valamint az alfejezetek ehhez a gondolati szálhoz kapcsolódnak. Ugyanakkor az alfejezetek a probléma egy-egy aspektusát mutatják meg, ennek következtében az egyes fejezetek különálló modulokként, egy részprobléma önmagában megálló elemzéseiként is olvashatóak.

A könyv általános belátásai és főbb eredményei

A könyv arra tett kísérletet, hogy az értelem nagyon összetett, sokalakú, mozgékony fogalmát egy sajátos aspektusból, a sematizáció aspektusából világítsa meg. A tapasztalat sohasem statikus alakzatok átmenet nélküli megjelenése egy atomi pillanatban, hanem folyamat. Az

értelem fogalma a folyamat fogalmára utal, folyamat pedig mindig valamilyen értelemalakzat formálódásaként ragadható meg. Nem csupán tudat és tárgy szoros egymásra utaltságáról beszélhetünk, hanem folyamat és értelem összetartozásáról is.

A sematizmus és az értelemképződés folyamatának megragadása és leírása aligha lehetséges közvetlenül, hiszen itt a fenomenalitás szférájából visszahúzódó működésmódokról van szó. A közvetett megragadás pedig többféle lehetséges modellre támaszkodhat. A könyv igyekezett bemutatni, hogy az értelemképződés szintézismodellje az egyik a lehetséges változatok közül, de már ez is eltérő leírásokat tesz lehetővé: Kantnál a transzcendentális képességek, a produktív képzelőerő és a reflektáló ítélőerő kutatásával, Husserlnél a fenomenológiai tudattalan, vagyis az asszociáció, az affinitás, a transzcendentális ösztönök feltárásával, Heideggernél pedig a kivetülés, a temporalitás és a horizont szerkezetének leírásával. Az utolsó fejezetek belátása ezzel szemben az, hogy a dinamikus értelemképződés rejtélyes és nehezen megragadható sematizmusa nem csak a szintézis fogalma révén, hanem egy teljesen más alapformában is elgondolható: ez az alapforma a differenciálódás, amelynek két modellje a nyelvi jelek diakritikus különbsége és a Gestalt-szerveződés alakzat-háttér logikája.

Ha a tapasztalati értelemképződés leírását eloldjuk a szintézis modelltől, akkor a sematizmus egész problémaköre új kontextusba kerül. A sematizmus immár nem anyag és forma, tény és lényeg, szubjektum és objektum fogalmi szembeállításain keresztül jelenik meg, hanem a differenciálódás fogalma felől kap új értelmet. Az értelemképződés differenciális modellje pedig világossá teszi, hogy a tapasztalati folyamat legalapvetőbb szintjén az intuitív és a szignitív irányulás, vagyis a szemléleti és a fogalmi réteg az értelem két különböző szerveződési módját jelenti. A szintézis fogalmát középpontba állító modell számára a betöltődés mozgása, vagyis szignitív és intuitív intenciók fedésbe kerülése alapvető és megkérdőjelezetlen forrása az ismeretnek és az igazságnak. A differenciációs modell szakít evvel a felfogással és a szerveződés két, lényegi módon eltérő logikáját szolgáltatja a figuratív és a diszkurzív sematizmus formájában. Mindkettő a tapasztalati értelemképződés folyamatának, a keletkezés logikájának megvilágítására szolgál, a *Gestalt* logikája (egészleges alakzat, háttér-előtér, transzponálhatóság) azonban alapvetően különbözik a diakritikus különbségek (jelek differenciális rendszere, jelölők differenciális rendszere) logikájától.

A sematizmus filozófiai problémájának meglátása mindennek előtt arra a kezdőlépésre épül, hogy belássuk: a valóság nem nyers adottság, hanem megfigyelt és megfigyelő bonyolult viszonya, tapasztalt és tapasztaló egymásra hatása, tárgy és tudat összetartozása. Az első lépés tehát annak meglátása, hogy a valóság a tudat által sematizált valóság. Az első

lépést azonban egy második lépésnek is követnie kell: még ha el is fogadjuk a sematizált valóság gondolatát, ez a gondolat még lehet pusztán banalitás. Hiszen tudjuk, hogy sematizált világban élünk, hogy tapasztalataink sémákhoz igazodva szerveződnek, hogy sémákban észlelünk és sémákban gondolkodunk. Az életünk „sematizáltságának” megállapítása nem túlságosan mélyenszántó gondolat, ha például a fogalmi általánosítás elkerülhetetlenségére, egy kulturális közeg tapasztalatot befolyásoló erejére, a *sensus communis* fontosságára, a normalitás hatalmára, vagy az interszubjektív-kommunikatív életvilág életünket minden szinten átható és meghatározó jellegére gondolunk. Úgy észlelünk, ahogy mások észlelnek, úgy gondolkodunk, ahogy az elődeink gondolkodtak, úgy tapasztalunk, ahogy mindenki tapasztal, azt tartjuk problémának, amit mindenki más problémának tart és még folytathatnánk. Mindez természetes, hiszen máskülönben meg sem tudnánk osztani a tapasztalatainkat.

Ebben a könyvben azonban nem a normalizált tapasztalat hatóköre és jogosultsága érdekel, hanem az a rejtélyes sematizmus, ami ugyanúgy meghúzódik a normalizált tapasztalat mögött, mint a megszokottat felrúgó, váratlan, különleges, új tapasztalatok mögött is. A könyv annak próbál a nyomába eredni, hogy miként zajlik ez a sematizálás, milyen mechanizmusai és aspektusai vannak az értelmképződésnek, és legfőként: hogyan lehet erről gondolkodni? Más szóval: hogyan lehet *értelmesen* beszélni az értelem létrejöttének feltételeiről és folyamatáról?

Vagyis azzal a kérdéssel kell szembenéznünk: képesek vagyunk-e *valóban* elgondolni az úgynevezett valóságot mint sematizált valóságot? A következő kérdéseket kell megválaszolni, de legalábbis feltennünk: miben áll a sematizmus mechanizmusa, szerkezete és folyamata? Mi a sematizmus eredete, vagyis mi irányítja az értelem formálódását: vajon a tudat, vagy maguk a dolgok, netán a nyelv, esetleg a kultúra? Meddig terjed? Vannak-e sematizálatlan elemek a tapasztalásban (pl. a fizikai tények), vagy pedig valamilyen elemi módon minden tapasztalt valóság már sematizált? És amiről úgy hisszük, sematizál, vajon az maga kívül áll-e a sematizmus folyamatán? Vagyis a tudat maga nem sematizált valóság-e ugyancsak?

„A láthatatlan forma” című könyv természetesen nem akarhat ezekre a kérdésekre kimerítő választ adni. Mindenesetre megpróbál egy olyan szemléletmódot kidolgozni, amely lehetővé teszi, hogy bizonyos kérdésekre megpróbáljunk értelmes választ adni. Ezt pedig a filozófiatörténet meghatározott fejezeteinek beható elemzésével teszi. Azoknak a fejezeteknek a beható elemzésével, amelyekből a szerző a legtöbbet tanult és amelyekkel kapcsolatban

reméli, hogy újraértelmezésükkel sikerült a jelenkori gondolkodás számára is elevenebbé tenni a bennük rejlő problémákat.

A doktori műben tárgyalt kérdéskörökben a pályázó által korábban közzétett publikációk

1. *Ítéltető és sematizmus*. Világosság 2004/10-11-12. 163-172.o.
2. *Kant és a hatyú*. Holmi 2007/3. 241-253.o.
3. *Affinitás, képzelőtehetség és természet*. Világosság 2008/2. 91-102.o.
4. *Aspektuslátás és sematizmus*. In: Kenéz László – Rónai András (szerk.): *A dolgok és a (szavak)*. Budapest, L'Harmattan, 2008. 225-241.o.
5. *A változás tapasztalata*. Aspecto 2008/1. 77-98.o.
6. *Az intencionalitás új paradigmája*. Kellék 36. (2008) 7-22.o.
7. *A jövő problémája az idő fenomenológiájában*. Helikon 2009/4. 577-594.o.
8. *Husserl és Kant*. In: Varga Péter András – Zuh Deodáth (szerk.): *Husserl és a Logikai vizsgálódások*. L'Harmattan, Budapest, 2009. 178-199.o.
9. *Transzcendentális sematizmus és fundamentálonológia*. Heidegger Kant-értelmezése. In: Blandl Borbála – Gulyás Péter – Marosán Bence (szerk.): *“A margók előadója voltam” Emlékkötet Munkácsy Gyula tiszteletére*. Budapest, Tudástársadalom alapítvány, 2011. 243-265.o.